

سنت سرچشمه

دانش و تمدن

www.ketab.ir

مؤلف : دکتر یوسف قرضاوی

مترجم : عبدالعزیز سلیمی

قرضاوی، یوسف، ۱۹۲۶ - IQaradqi, Yusuf

سنت سرچشمه دانش و تمدن / مولف یوسف قرضاوی؛ مترجم عبدالعزیز سلیمی.

تهران: نشر احسان، ۱۳۹۰.

۴۵۷ ص. ISBN 978-964-356-022-8

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه به صورت زیر نویس.

تمدن اسلامی. ۲. سنت نبوی. ۳. دین و تمدن. ۴. حدیث -- نقد و تفسیر. الف. سلیمی،

عبدالعزیز، ۱۳۳۴ - ، مترجم. ب. عنوان.

۹۱۰/ق BP ۲۹۷/۲۶

کتابخانه ملی ایران: ۱۸۷-۸۰م

سنت سرچشمه دانش و تمدن

+ مؤلف: یوسف قرضاوی

+ ناشر: نشر احسان

+ چاپخانه: مهارت

+ نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۰

+ تیراژ: ۳۰۰۰ جلد

+ قیمت: ۷۰۰۰ تومان

+ شابک: ۸-۲۲-۰۳۵۶-۹۶۴-۹۷۸

نشر

فروشگاه:

تهران، خ انقلاب، روبروی دانشگاه.

مجمع فروزنده، شماره ۲۰۶

تلفن: ۶۶۹۵۲۲۰۲

فهرست مطالب

۱۳		مقدمه چاپ دوم
۱۵		مقدمه چاپ اول

بخش اول: سنت و تشریع و قانونگذاری

۲۱		تشریع و قانونگذاری در سنت نبوی
۲۷		حدیثی تحریف شده
۲۹		معنی حدیث «انتم أعلم بأمور دنیاکم»
۳۰		افراط در مورد نفی قانونگذاری براساس سنت
۳۱		افراط و تفریط در مورد سنت تشریعی
۳۴		قضیه مهمی که نیاز به بررسی دارد
۳۴		سخنان امام ابن قتیبه در مورد سنت
۳۶		تحقیقات ام قرافی
۳۷		دیدگاه امام ابن قیم
۳۹		دیدگاه ولی الله محدث دهلوی
۳۹		دیدگاه رشید رضا در مورد اتباع از سنت
۴۱		سنت تشریعی و سنت غیرتشریعی
۴۳		تحقیقات طاهر بن عاشور
۴۴		بررسی بیشتر موضوع
۴۶		دو حقیقت انکارناپذیر
۵۲		افراط و تفریط

۵۸	معنی سنت از نظر اصحاب و علمای سلف
۶۷	اجتهاد رسول خدا ﷺ
۶۸	سنت و امر و نهی در شادی
۷۲	احادیث مربوط به طبابت و پزشکی
۷۶	دیدگاه ابن قیم در مورد احادیث طب نبوی
۸۰	دیدگاه ابن خلدون
۸۳	عملکرد پیامبر به عنوان يك انسان
۸۶	خلاصه و نتیجه گیری
۸۸	کلام آخر
۹۴	
۹۶	بخش دوم: سنت سرچشمه دانش و معرفت
۹۸	ارتباط معرفت با حواس و تعقل و وحی
۱۰۱	سنت سرچشمه معارف دینی
۱۰۶	جهان غیب
۱۰۸	دو مسلک متفاوت
۱۱۴	آیا برای اثبات عقیده وجود ظن کافی است؟
۱۱۶	آیا «خبر واحد» موجب علم یقینی می شود؟
۱۱۹	مبنای اختلاف
۱۲۶	قرآن و اصول عقاید
۱۳۱	فروع عقیده و حدیث صحیح
۱۴۲	اختلاف بر سر چیست؟
۱۵۰	دیدگاه محققین حنبلی
۱۵۹	سنت و معرفت غیبات
۱۶۵	انواع غیب در سنت
	صفات و افعال خداوند
	جهان غیب
۱۸۱	عالم ملائک
۱۸۵	سنت و جن
۱۸۶	عرش و کرسی و لوح و قلم

۱۸۹	زندگی در برزخ
۱۹۰	تفصیل مسائل زندگی پس از مرگ
۱۹۱	نشانه‌های پایان جهان و نزدیکی قیامت
۱۹۶	سرنوشت ملت‌ها و تمدنها
۱۹۸	انقلاب در ارزشها
۱۹۹	توطئه‌های بین‌المللی
۲۰۱	احادیث بشارت‌دهنده
۲۰۲	بازگشت اسلام به اروپا و فتح رُم
۲۰۳	گسترش اسلام در جهان
۲۰۳	گسترش دامنه نفوذ نظام اسلامی
۲۰۵	رفاه و امنیت
۲۰۵	احیاء خلافت
۲۰۵	پیروزی بر یهود
۲۰۶	ماندگاری مدافعین حق
۲۰۹	ظهور مجدد دین و اصلاحگران
۲۱۱	علائم آمدن قیامت کبری
۲۲۱	سنت و معارف انسانی
۲۳۳	اول - سنت و تربیت
۲۳۳	مراعات تفاوت‌های فردی
۲۳۴	۱- تفاوت توصیه‌ها و اندرزها
۲۳۶	۲- تفاوت پاسخها
۲۳۸	۳- تفاوت موضعگیری و عملکرد
۲۳۸	۴- تفاوت اوامر و تکالیف
۲۳۹	۵- مواضع متفاوت
۲۴۰	دوم: سنت و بهداشت محیط زیست
۲۴۱	۱- قرآن و بهداشت محیط زیست
۲۴۲	۲- سنت و بهداشت محیط زیست
۲۴۳	۳- سنت و محافظت از محیط زیست
۲۴۵	۴- اهتمام سنت به درخت‌کاری و فضای سبز

۲۴۶	۵- اهتمام به ثروتهای حیوانی
۲۴۷	۶- سنت و دانش تندرستی
۲۵۰	۷- تشویق به کار و فعالیت و ورزش
۲۵۳	۸- تحریم مسکرات و مخدرات
۲۵۵	۹- تحریم اسراف و اهمال
۲۵۶	۱۰- تحریم خودآزاری جسمی
۲۵۶	۱۱- تسامح و آسان‌گیری
۲۵۸	۱۲- مراجعه به پزشک
۲۶۰	اهتمام رسول خدا به مداوا
۲۶۰	سنت و اصول طبابت
۲۶۳	۱- بیان ارزش و منزلت جسم انسان
۲۶۴	۲- دارو، سنت و قانون خداوند
۲۶۶	۳- سنت و بیماریهای مسری
۲۶۷	۴- جایگاه طب تجربی
۲۶۹	۵- نقش ذکر و دعا
۲۷۰	۶- امیدواری نمودن پزشکان و بیماران
۲۷۴	۷- بهداشت روانی
۲۸۲	سوم: سنت و اقتصاد
۲۸۶	۱- اهتمام به کار تولیدی
۲۸۷	۲- فرهنگ مصرف
۲۸۸	۳- فرهنگ توزیع
۲۸۹	۴- عرصه مبادله
۲۹۱	سنت و علوم تجربی
۲۹۳	فراهم نمودن زمینه روانی و فکری
۲۹۴	۱- پرورش اندیشه علمی
۲۹۴	۲- مبارزه با بیسوادی
۲۹۵	۳- آموختن زبانهای خارجی
۲۹۷	۴- سرشماری و آمارگیری
۲۹۸	۵- برنامه‌ریزی

۳۰۲	۶- برنامه‌ریزی و توکل به خداوند
۳۰۳	۷- منطق تجربه در امور دنیوی
۳۰۵	۸- پذیرش نظر کارشناسان و متخصصان
۳۰۷	۹- استقبال از علوم و فنون مختلف
۳۱۱	۱۰- مبارزه با اوهام و خرافات

بخش سوم: سنت سرچشمه پیشرفت و تمدن

۳۱۳	تمدن چیست
۳۱۵	سنت و معرفت پویا
۳۱۵	معرفت آیات و سنتها
۳۱۶	ماندگاری و فراگیری سنتها
۳۱۷	فساد و فروپاشی تمدنها
۳۱۷	عذاب فراگیر
۳۲۲	آینده از آن حق جویان است
۳۲۴	مصونیت امت از گمراهی
۳۲۶	اهتمام به علوم و معارف
۳۲۷	الف- آموزش دانشهای مفید
۳۲۹	واجب کفایی و واجب عینی در ارتباط با علوم
۳۳۴	ب- مقابله با تقلید
۳۳۵	ج- آگاهی از میزان دانش
۳۳۸	د- سپردن امور به اهل تخصص
۳۱۰	ه- گفتگو با دگرانديشان
۳۴۸	و- آزادی مخالفان
۳۵۰	شناخت جایگاه زندگی
۳۵۲	بهترین کردارها
۳۵۷	شناخت واقعیتها
۳۵۹	معرفت مقاصد شریعت
۳۶۷	اصحاب و مراعات مقاصد شریعت
۳۶۸	مراعات مصالح

۳۷۰	شناخت ارزشهای شریعت
۳۷۶	راز برتری انسان
۳۷۹	مهمترین اهداف زندگی
۳۸۳	خلافت و مدیریت
۳۸۹	تفاوت میان ارزشها و عبادت و عمارت
۳۹۷	التزام به ارزشها و ابتکار در علوم و فنون
۴۰۳	خوش بینی و امیدواری سازنده
۴۰۳	معیار انسانیت انسان
۴۰۴	«أخلاص و أصوب» پاکترین و درستترین
۴۰۵	سنت و سلوك متمدنانه
۴۲۶	۱- ارزشهای اخلاقی
۴۲۸	۲- مهربانی و تسامح و بردباری
۴۳۱	۳- زندگی پاک و بی آلاشی
۴۳۳	۴- کردار نیک
۴۳۹	۵- پایبندی به آداب و مقررات اجتماعی
۴۴۰	۶- بهداشت و آراستگی و اهمیت دادن اسلام به آن
۴۴۹	۷- بردباری با مخالفان
۴۵۵	۸- مهربانی با همه مخلوقات

پرتوی از قوانین خداوند

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ
﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ
وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿(بقره، ۱۵۱-۱۵۲)

«پیغمبری را از خودتان در بین شما فرستادیم که آیات (قرآن) را برایتان می‌خواند و شما را رشد و پاکی می‌بخشد، و کتاب (قرآن) و حکمت (سنت و اسرار و منافع و روش اجرا و تطبیق دین) را به شما می‌آموزد، و به شما چیزهایی را می‌آموزد که خود نمی‌توانستید آنها را بیاموزید. پس (به وسیله اطاعت و عبادت و دوری از معاصی و با دیدن و شنیدن آیات مکتوب و منشور و اندیشیدن در آنها با زبان و قلم و قدم و عمل و اخلاق) مر یاد کنید تا من نیز (به وسیله اجر و پاداش و سعادت و سربلندی در دنیا و آخرت) شما را یاد کنم. و (با انکار حقایق دین و نعمتها و نشانه‌هایی که در آفاق و انفس وجود دارند) مرا ناسپاسی نکنید (و نعمتها و هدایت مرا برای خودتان نادیده نگیرید)».

مقدمه چاپ دوم

بسم الله الرحمن الرحيم
الْحَمْدُ لِلَّهِ وَكَفَى وَ سَلَامٌ عَلَى رُسُلِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى وَ عَلَى خَاتَمِهِمُ
الْمُجْتَبَى مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ مُعَلِّمِ الْهُدَى وَ إِمَامِ الْوَرَى وَ عَلَى آلِهِ وَ صَحْبِهِ أَيْمَةِ الثَّقَى وَ
مُضَايِجِ الدُّجَى الَّذِينَ بِهِمْ يَقْتُلَى فَيَهْتَدَى .
اما بعد :

چاپ دوم کتاب «السنة مصدر للمعرفة والحضارة» همراه با بازبینی و
اضافاتی - پس از چاپ محدود نوبت اول توسط «مركز تحقیقات سیره و سنت
دانشگاه قطر» که اینجانب سرپرستی و اداره آن را برعهده دارم چاپ و منتشر شده
بود اینک برای بار سوم به وسیله انتشارات «دارالشروق» چاپ و منتشر می شود .
از اینکه انتشارات «دارالشروق» اقدام به چاپ و انتشار این کتاب نموده است
بسیار خوشحالم . انتشارات «دار الشروق» توسط دوست گرامی و ناشر بزرگ و بنام ،
استاد محمدالمعلم - رحمه الله - تأسیس گردیده است . من از زمانی با استاد محمد
المعلم آشنایی پیدا کردم که انتشارات «دارالقلم» مصر را تأسیس کرد و به چاپ
کتابهای استاد علامه شیخ محمود شلتوت رحمه الله اقدام نمود . آن هنگام من همراه
با دوست گرامی استاد محمد العسال از طرف استاد دکتر محمد البهی مأمور شده
بودیم تا آثار و نوشته های علامه شیخ محمود شلتوت را از لابلاي مجلات و
روزنامه ها جمع آوری کنیم تا پس از تصحیح و ترتیب ، آنها را آماده چاپ نمایم .
حدود ده یا دوازده سال پیش بود که انتشارات «دارالشروق» اقدام به چاپ یکی

از کتابهای اینجانب بنام «الصَّحْوَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ بَيْنَ الْجُحُودِ وَ التَّطَرُّفِ» نمود و شعبه آن در لندن نیز ترجمه انگلیسی کتاب «حلال و حرام در اسلام» را چاپ کرد. امیدوارم چاپ این کتاب سرآغاز نوینی برای همکاری مفید و سازنده میان ما بشود و گامی باشد در راستای بیداری واقعی و تمام معنای اُمت اسلامی و باعث شفافتر شدن حقیقتی باشد که در آرزوی تحقق آن هستیم و وسیله‌ای قرار گیرد در جهت تقویت و گسترش تعالیم و رسالت اسلام که زندگی خویش را وقف خدمت به آن نموده‌ایم. رسالتی که خداوند متعال ما را به وسیله آن گرامی داشته و نعمتش را کامل گردانیده و گرفتاریهای گمراهی را نمایان نموده و پرده سیاه تاریکی را کنار زده است. همچنانکه می‌فرماید:

﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ (مائده، ۳)

«امروزه دین شما را برایتان کامل نمودم و نعمت خود را بر شما تکمیل کردم و اسلام را به عنوان آئین مورد پسند برایتان برگزیدم».

امیدوارم بخاطر تألیف این کتاب که گوشه‌هایی از حقایق سنت رسول خدا ﷺ را متجلی می‌سازد، از آنانی قرار گیرم که خداوند و پیامبرش را دوست می‌دارند و راه آنان را درپیش می‌گیرند و خداوند و پیامبر نیز آنان را دوست می‌دارند و آنان را مورد حمایت و مرحمت خویش قرار می‌دهند زیرا خداوند متعال می‌فرماید:

﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ وَ مَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾ (مائده، ۵۵-۵۶)

«تنها خدا و پیامبر و مؤمنانی یاور و دوست شما هستند که (خاشعانه و خاضعانه) نماز را بجای می‌آورند و زکات اموال را می‌پردازند، هرکس که خداوند و پیامبر و مؤمنان را به دوستی و یاری بپذیرد (او از جمله حزب خداوند است) و بی‌تردید حزب خداوند است که پیروز می‌شود».

ربیع الاول سال ۱۴۱۷ هـ. ق

اوت سال ۱۹۹۶ میلادی

یوسف قرضاوی

مقدمه چاپ اول

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي بِنِعْمَتِهِ تَجَمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِفَضْلِهِ تَنْزَلُ الْخَيْرَاتُ وَبِتَوْفِيقِهِ تَتَحَقَّقُ الْغَايَاتُ لَهُ الْحَمْدُ مِلَّا السَّمَوَاتِ وَمِلءَ الْأَرْضِ وَمِلءَ مَا شَاءَ رَبُّنَا مِنْ شَيْءٍ بَعْدُ.

وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُعَلِّمِ الْبَشَرِيَّةِ، وَهَادِي الْإِنْسَانِيَّةِ الَّذِي أَرْسَلَهُ اللَّهُ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ وَحُجَّةً عَلَى النَّاسِ أَجْمَعِينَ لِيُكَمِّمَ بِهِ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ وَيُخْرِجَ الْعَالَمَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، وَيَهْدِيَهُمْ صِرَاطَ اللَّهِ الْمُسْتَقِيمِ وَ عَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَ مَنْ اتَّبَعَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ.

در گستره تاریخ اسلام این موضوع که «سنت» پس از «قرآن» دومین سرچشمه استنباط احکام و معارف دینی است، اندیشه و فرهنگی فراگیر و رایج گردیده و در لابلای میراث فرهنگی مسلمانان معرفتی استوار و پایدار شده است، و همچنین علی‌رغم نگرشهای متفاوت و دیدگاههای مختلف، این موضوع یکی از مسائل محوری و اساسی علم «اصول فقه» می‌باشد. و در گذشته و عصر حاضر کتابهای متعددی در مورد آن نگارش یافته است، و همه کسانی که به «ربوبیت» و «الوهیت» خداوند اذعان دارند، و اسلام را به عنوان آئین و برنامه زندگی خویش پذیرفته‌اند و رسالت حضرت محمد را قبول دارند، معتقدند که «سنت» پس از قرآن دومین مصدر تشریع و قانونگذاری است و در این مورد هیچ اختلاف نظری ندارند.

اما موضوع مورد بحث این کتاب در ارتباط با سرچشمه بودن «سنت» برای «معرفت و تمدن» است. و با وجود اینکه موضوع تازه‌ای به نظر می‌رسد اما ریشه آن را می‌توان در تاریخ و فرهنگ اسلامی جستجو نمود و برای کشف و رؤیت آن و قرار گرفتن در معرض دید همگان لازم است گرد و غبار از روی چهره اصلی و حقیقی آن برداشته شود.

علما و اندیشمندان به این موضوع در «مرکز جهانی اندیشه اسلامی» اهتمام می‌ورزند، و ایشان از من درخواست نمودند که در مورد آن به تحقیق و بررسی بپردازم، و حاصل تلاش و تحقیق به تألیف این کتاب انجامید و چاپ اول آن را «مرکز سیره و سنت» دانشگاه قطر برعهده گرفت.

خداوند متعال در چهار آیه اهداف رسالت پیامبرش حضرت محمد ﷺ را بیان نموده و می‌فرماید:

﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ (بقره، ۱۲۹- آل عمران، ۱۶۴- جمعه، ۲)

«کتاب (قرآن) و حکمت (سنت) را به آنان می‌آموزد».

و در یکی از آن آیات می‌فرماید:

﴿وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ (بقره، ۱۵۱)

«او به شما چیزهایی را می‌آموزد که خود نمی‌توانستید بیاموزید».

در واقع تعلیم و آموزش در رسالت پیامبر ﷺ بخشی بسیار مهم و گسترده است. و تعلیم و آموزش قرآن از تلاوت آن به توجه و اهتمام خاص و بیشتری نیازمند است، زیرا تعلیم به معنی شرح و تفسیر و بیان نظری و تطبیق و اجرای عملی قرآن است و به تعبیر قرآن، اگر خداوند مسئولیت قرآن را بر دوش پیامبر (ص) قرار داد به خاطر بیان نمودن هدف اصلی نزول قرآن بود.

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (نحل، ۴۴)

«و قرآن را بر تو نازل نموده‌ایم، تا اینکه چیزی را برای مردم روشن نمایی که برای

آنان فرستاده شده است، به این امید که در مورد آن بیندیشند».

حکمت را می‌توان به دو نوع تقسیم‌بندی نمود: اول: «حکمت نظری» که به

معنی شناخت و معرفت حقایق به معنای اصلی آن می‌باشد. دوم: «حکمت عملی» به معنی قرار دادن هر چیزی در جایگاه و ساختار زمانی و مکانی خاص آن است. و هدف از فرستادن پیامبران توسط پروردگار این است که اینان امتی را به وجود آورند که با تمام وجود به صفات و عظمت او پی برده، آن گونه امتی که خود آن را «امت وسط و میانه»^۱ و «بهترین امتی نامیده که در میان بشریت پدید آمده»^۲ است. امتی که بر «صراط مستقیم» و شاهراه توازن و هماهنگی و تکامل بخشی و سازگاری میان روح و ماده و دنیا و آخرت، عقل و وحی و آرمانگرایی و واقع‌نگری و اعمال فردی و اجتماعی و آزادی و احساس مسئولیت، و عقل‌گرایی و وحی‌پذیری و ابتکار و خلاقیت مادی و التزام ایمانی، قرار گرفته است. و براساس همین تعالیم و ارزشها يك تمدن جهانی و استوار پدید آمده که خداگرایی و انسان‌دوستی و علم و ایمان و پیشرفت و اخلاق را در کنار یکدیگر قرار داده است. تمدنی که قرن‌ها حاکمیت خویش را بر جهان گسترش بخشیده و از تمدن دیگران پس از پالایش و اصلاح استفاده نموده و از همه علوم نوین و مفید مربوط به دنیا و آخرت بهره گرفته است. به همین دلیل اگر انسانی در منابع *پاک* و گوارای سنت رسول خدا ﷺ به عنوان سرچشمه‌های «تمدن و معرفت» به تحقیق پردازد، همه دلبستگی‌ها و انتظاراتش را برآورده می‌نماید.

موضوعات این کتاب را می‌توان به سه بخش کلی و اساسی تقسیم نمود^۳:

بخش اول - این بخش به جنبه قانونگذاری در سنت می‌پردازد و در يك تقسیم‌بندی کلی سنت را به دو بخش تقسیم می‌کند: ۱- بخشی که جنبه قانونگذاری دارد. ۲- بخشی که جنبه قانونگذاری ندارد. سپس به بیان این مطلب خواهیم پرداخت که بخشی از سنت برای قانونگذاری عمومی و بخشی برای قانونگذاری خصوصی و بخشی برای قانونگذاری دائمی و بخشی نیز برای قانونگذاری موقت و

۱. بقره، ۱۴۲.

۲. آل عمران، ۱۱۰.

۳. لازم به یادآوری است که بخش اول و بخش سوم در ترجمه این کتاب به دلائلی جابجا شده است.

مقطعی است و سعی شده است از افراط و تفریط دوری نموده و راه وسط و میانه در پیش گرفته شود.

بخش دوم - در این بخش در مورد سنت به اعتبار سرچشمه معرفت و دانش سخن به میان می‌آید، و فرق بین معرفت‌های دینی متعلق به غیبات مانند: ایمان به خداوند و ملائک و کتابهای آسمانی و دنیای پس از مرگ و بهشت و جهنم و قیامت و علائم آن و حوادث آخرالزمان و اهتمام بیشتر به مبشرات و امیدواریها و یا معارفی که به عرصه‌های گوناگون زندگی بشری ارتباط داشته باشند نمی‌کند و در این عرصه به سه بخش کلی مربوط به: «تربیت، بهداشت و سلامتی و اقتصاد» اکتفا نموده، و همچنین در مورد ارتباط سنت با علوم تجربی و رهنمودهای آن اشاره نموده‌ایم.

بخش سوم - در این بخش از سنت به اعتبار سرچشمه بودن برای «تمدن» بحث به میان آمده است و در این رابطه در دو بعد اساسی و دو موضوع محوری به تفصیل سخن به میان آمده است؛ اول: سنت و فقه پیشگام و تجدیدپذیر و سازگار با شرایط زمان و مکان، دوم: سنت و راهبرد و روش عملی و سلوک متمدنانه، که هر یک از آنها دارای فروع و بخشهای مختلفی می‌باشند. اما موضوع «سنت و تمدن‌سازی» را به این دلیل که بسیار وسیع و گسترده دارد به فرصت دیگری موکول نموده‌ایم.

بخش سوم بخش پایانی کتاب است و امیدوارم این اثر راهی باشد برای تحقیق و بررسی بیشتر در این موضوع بسیار وسیع و دامنه‌دار و دریچه‌ای را بر روی محققین و اندیشمندان بگشاید، زیرا میدان تحقیق و اندیشیدن در این مورد بسیار گسترده است و هر مجتهد و محقق را در آن سهم خاصی است.

﴿قُلِّلِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ لَهُ الْكِبَرُ بَاءٌ فِي السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (جاثی: ۳۶-۳۷)

«ستایش تنها خداوندی را سزد که پروردگار آسمانها و زمین و پروردگار همه جهانیان است. بزرگواری و والایی در آسمانها و زمین از آن اوست که او صاحب عزت و قدرت (و در همه امور) دارای حکمت و دوراندیش است».

یوسف قرضاوی